

*Владимир Донеv*¹

ДРУГАТА СТРАНА НА РАЗКАЗА. ЗА ПРОЗАТА НА ЗДРАВКА ЕВТИМОВА

Vladimir Donev

THE OTHER LAND OF THE STORY. ON ZDRAVKA EVTIMOVA'S PROSE

The article discusses the poetics of the short story in fiction of Zdravka Evtimova, one of the most talented storytellers in contemporary Bulgarian literature. It is briefly traced the path of forming the narrative style of the writer through experiments in the art of narration of the socio-realistic motivated conflicts to the connotation of the word and the emergence of stories-parables and stories-dystopia in fiction.

Keywords: poetics of the short story, connotative meanings, metaphorical style of narration, first-person narration, personalized third-person narration, parable, dystopia

Статията разглежда поетиката на късия разказ в прозата на Здравка Евтимова, един от най-талантливите разказвачи в съвременната българска литература. Проследен е накратко пътят във формиране на разказваческия стил на писателката чрез експерименти в техниката на разказване от социално-реалистично мотивирани конфликти до конотацията на словото и появата на разкази-притчи и разкази-антиутопии в белетристиката.

Ключови думи: поетика на разказа, конотативни значения, метафоричен стил на разказване, първолично повествование, персонализирано третолично повествование, притча, антиутопия

*Аз пишех разказа върху страницата,
а от другата ѝ страна реवेशе океанът.*

Здравка Евтимова, „Невъзможно синьо“

Здравка Евтимова е автор на шест сборника с разкази на български език и осем, издадени в Англия, САЩ, Канада, Холандия (тук не отбелязваме романите на български и чужд език). Печелила е 18 авторитетни световни и национални отличия от началото на писателския си път през 80-те години до последната награда за роман на годината за 2016 г. на фонд „13 века България“ за книгата „Една и съща река“ (Евтимова 2015). Последователно и недвусмислено нейното творчество се наложи като едно от значимите присъствия в съвременната българска белетристика, за което, обаче, липсват обобщаващи текстове да очертаят характерните черти на нейния повествователен стил и художествени търсения през годините. Някак очевидно е за всички, че писателката заслужава необходимите почести и институционално ги получава, но критиката изостава със своята оперативност, насочва се към отделни заглавия в рецензии и се задоволява с фрагментарното за сметка на опитите за оцелостяващи прочити. Това е слабост на цялостния поглед на литературната критика през последните години, за което съществуват много причини. В настоящия текст ще споделя някои наблюдения за поетиката на разказите, като се използват примери от сборниците на български и творби, достъпни в електронните медии.

Една от завладяващите черти на разказваческия почерк на Здравка Евтимова е способността да достигне многопластови внушения в кратката форма на разказа чрез активизиране на втория план

¹ **Владимир Донеv** (Vladimir Donev) – доц. д-р в кат. „Методика на езиковото и литературното обучение и литературознание във Филологическия факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, vladimir.donev@uni-vt.bg

(конотативните значения) чрез използване на определени похвати. Сред тях в началото на нейния творчески път могат да бъдат споменати необичайното събитие в сюжета, което граничи със странното или фантастичното, и ролята на метафоричния стил на разказване, насочващ значението към символни внушения в повествованието. Тези особености, които се подсилват в по-късните разкази, може да открием още в „Кръв от къртица“ от първата книга „Разкази срещу тъга“ (Евтимова 1984), превърнал се в една от емблематичните творби на писателката. В какво се състои неговата сила?

Това е произведение, което балансира на ръба на странното и фантастичното, като с определени моменти навлиза и атмосферата на диаволичното. В един зоомагазин при продавачката идва жена, която търси кръв от къртица, за да излекува своя син от нелечима болест. Това е нейната последна надежда. Продавачката се съгласява да даде няколко капки, прорязва китката си и спасява младежа. В края на разказа вестта за лекуващата кръв събира тълпа от чакащи хора, които искат своите капки „кръв от къртица“. Финалът остава отворен, зависи по кое значение ще се развие асоциацията у читателя, а тук са налице най-малко три посоки.

Първата е библейският архетип – саможертвата за ближния, която може да предизвика чудото с излекуването на болния младеж. Богатата символика на кръвта се свързва с християнското значение за вяра, саможертва, съпричастие. Втората може условно да наречем „атеистична“ – страдащите очакват чудото на изцелението, но сами не са готови за него. Те викат, крещат и се блъскат, всеки от тях има „мъка вкъщи и нож в ръката“. Невярващите искат да се възползват от чудото, но им липсва силата на жертващата се личност. Диаволичната линия се проявява в настървеността на чакащите, която е толкова силна, че желанието да получат кръв се буквализира сякаш те искат да изпият животворната течност.

Според Цветан Тодоров (Тодоров 2009) свръхестественото преминава във фантастично, ако се запази неопределеността, двусмислеността и колебанието на тематично-сюжетно ниво или в читателската реакция. Когато то намери своето обяснение, остава в обсега на странното, ако възприемателят вярва в него, преминава в границите на вълшебното. Разказът на Здравка Евтимова запазва тази съществена неизясненост до своя край. Свръхестественото се вмъква чрез метафоричния стил на разказвачката – „Тя се доближи до мене, ръцете ѝ бяха много бели, а в моята тъмница те приличаха на умрели риби“; „Вътре като догарящ огън блещукаше кръвта“ и др. В магазина е тъмно, страхът също е част от атмосферата на тайнствено очакване, че нещо извънредно ще се случи. Даряването на кръв от необичайно събитие, извършено в странната обстановка на малкото магазинче, пълно с препарирани животинчета и миришещо на формалин, се превръща в чудо, което не се възприема еднозначно в християнски смисъл, а и като свръхестествена страшна случка.

Изграждането на втория асоциативен план на внушението като специфична черта на поетиката не се разгръща толкова бързо и не е било единствената художествена цел в овладяването на разказваческото майсторство. В първия сборник „Разкази срещу тъга“ (Евтимова 1984) преобладава повествование от първо лице. В аз-форма са написани „Лудата глава“, „Тофил“, „Пясъчен баир“, „Подпалих сеното“, „Тясната улица“, „Китарата“, „Някой ще си отиде без тебе“, „Имане“, „Куцият“. Тенденцията продължава в някои произведения в третата книга „Разкази от сол“ (Евтимова 1990) в творби като „Утре в шест“, „Хубава соната за любовта“, „Златан“ чак до „Чудотворецът“, „Светослав“, „Глог“ и „Пиша за теб“ от „Пернишки разкази“ (Евтимова 2013). Аз-разказите разкриват женската гледна точка към света, образи на силни жени, които влизат в сблъсък с мъжкия свят. Доминацията в любовта или мъжкият деспотизъм в семейството биват страстно оспорени. Аз-повествованието дава възможност да се изгради характерът на жената чрез цялостен сказов маниер с присъщата му ценностна, мирогледна и езикова специфика, но Здравка Евтимова не тръгва в тази посока, а се насочва към усвояване на речевата характеристика. Изреченията на героините са къси, прости, елиптични, изпълнени със страст, която разкрива темпераментна женска натура. Темата за любовта и препятствията пред нейното осъществяване заради силните страсти, от които припламват искрите между двата пола, е разгърната чрез припомняне на фолклорната атмосфера и литературната традиция. Сюжетите се градят върху съперничеството или конфликта между жената и мъжа в духа на Николай-Хайтовия драматизъм.

По-различни са търсенията и постиженията във втората книга „Разкази за приятели“ (Евтимова 1989). Навлиза урбанистичната тематика със своите съдби и сюжети от живота на хората в провинциалния работнически град. Забелязва се ориентация към персонализирано третолично повествование, насочено към съзнанието на героите. Писателката много добре познава живота на малкия човек с

неговите мечти и падения, като в обикновената житейска ситуация открива разломите, просечени от трудното социално положение, нравствените компромиси и сблъсъците в семейството и обществото. Впечатлява смелостта в разказа „Моя кръв“ да се подхване темата за нелегалното сурогатно майчинство по времето на социализма, една конфликтна проблематика, която не е разработена добре и днес в нашата литература. Историята се представя през гледната точка на майка, която ражда три деца и помага на три бездетни двойки. Трите съдби са разкрити достоверно, а художественото изображение постига дълбок срез на тогавашното време с неговия прикрит драматичен потенциал.

Разказите във втория сборник са „бавни“ и са ориентирани към психологическото изграждане на отделната история. Авторката използва по-дълги фабули за основа на сюжета, разгърнат върху големи периоди от живота на героите, и от тях избира необходимите събития, които са представени през погледа на персонажа или на всезнаещия разказвач. Композирането на сюжета е мотивирано от интереса към психологическите и нравствените основи на конфликта и неговото развитие със съгъстване на напрежението. Повествованието може да започне *in medias res*, а ретроспекциите изясняват и уплътняват психологическите аспекти в конфликта, както е например в разказите „Брашно и сол“ и „Ако ме почакат“. Използван похват е и съвпадението на кулминацията с развързката, което оставя ситуацията отворена и провокира читателя сам да довърши историята („Квартал 04“), което съответно повишава многозначността в художественото внушение на творбата.

Тук изпъква и нов тип синтаксис, който следи субективните възприятия на разказвача, наслагват се различни фрагменти от миналото, пропускат се определени моменти, повествованието се доближава понякога до потока на съзнанието („Върбана“). В разказа „Ще забравим, нали“ се появява дълго изречение от 37 реда, описание на цимента като символ в характеристика на работническия град с промяната на пейзажа, с влизането му в съдбата на хората като ценност до превръщането му в урбанистично чудовище, хранещо се със здравето и живота на човека. Преносното значение е разгърнато, за да се постигне обобщение за живота на хората в една сива епоха на изнурителен труд. Метафоричният стил е знак и за емоционалния заряд в речта на разказвачката, за вътрешната ѝ съпричастност, което изгражда и образа на имплицитния читател като близък до автора адресат по емоционална и ценностна нагласа.

Изграждането на втория план в повествованието се съчетава с инжектиране на определена доза поетизация в сюжета, която цели чрез метафората да се създаде асоциативна връзка между ситуации, образи и психологически състояния. Още в „Лястовици вкъщи“ от първата книга „Разкази срещу тъга“ е потърсена аналогия между лястовичето гнездо и семейното щастие в дома на бай Васо. В „Много, много листа“ от „Разкази за приятели“ образният паралелизъм оприличава в съзнанието на бащата Младен в персонализирано третолично повествование лица и обекти от природата. Тема на творбата е отношението на бащата към неговия син и възпитанието му след напускането на майката в семейството. За Младен синът му расте като „семе, попаднало на камък“, „криво дърво, виснало над пропаста Видибог“. Момичето, в което е влюбен синът, е оприличено в съзнанието на бащата като „пъпчива папрат“, която му е откраднала детето. Топонимията и хронотопът също са символно натоварени. Жената в този разказ е сравнена с равнинната земя, топла и богата, която може да роди плевели или жито. Но жената е тази, която показва на мъжа, че в „човека има Видибог – връх, допиращ небето, но има и пропаст Видибог – със змийската скала, със змийската река в ниското.“ Едно поетично преименуване на сливането на мъжкото и женското начало в небето на човешкото съществуване.

Поетизацията може да се разгърне двупланово и като съзнание на персонажа, т.е. тя е тематизирана по определен начин в сюжета, и като стил на разказване. В „Наталия“ от сборника „Пернишки разкази“ (Евтимова 2013) една девойка нарича самотата си Наталия, за да опитоми нещастieto в живота си. Метафоричният стил подема чувството: „Самотата ѝ беше мека, топла като вятър през юли, в нея имаше думи и гарвани, тополи и празни релси, които стигаха до края на България и продължаваха още по-далеч, към небето, към облаците, които нямаха никакъв страх от зимата“. Тонът на разказа е лиричен и търси емоционална съпричастност в ролята на имплицитния читател. На сюжетно ниво очудняването на живота се материализира в появата на „реално“ хлапе на име Наталия в живота на Цвета, която е нейна учителка. Въображаемото или истинско дете помага на героинята да намери подходящия избраник за сърцето ѝ – продавача на вестници. Подобни творби като тази и „Априлски дъжд“ („Пернишки разкази“) за Гаврил и Ана, чиято любов е подложена на изпитания заедно с кучето Дъжд, унасят чрез дълбоко потапяне в тъжната атмосфера на повествованието.

Поетизацията крие и своите рискови страни, защото може да доведе до необезопасяване на грозната действителност. В „Котето и пролетта“ лесно са свързани двата образа в щастлива развързка с намирането на изчезналото животинче. В „Кларинет“ Иван е музикант, но е задължен на Методи, кръчмаря, който иска да му отнеме кларинета. Синът на Иван, Мите, с чудната си свирня, събужда съчувствие и вдъхновение в кръчмаря и той опрощава дълга на бащата. В „Обувки“ Яница и Марко дружат от деца до старци, обичат се, създават семейство и остават чудаци (носят през целия си живот два разноцветни чехъла). Въпреки бедността те запазват любовта и истинските стойности в сърцата си. В „Лисичето“ Павлов решава да убие лисица, за да подари кожата ѝ на Елена, влиятелна колежка, която може да му помогне в кариерата. Старата лисица избягва, но Павлов хваща малките. Решава да ги отгледа, за да пораснат и тогава да им вземе кожата. Привързва се към едно лисиче, което нарича Слънчо заради блестящия косъм, и решава да не го убива. Тези разкази се вписват в хуманистичните традиции на българската литература, но днес звучат малко архаично със социалното съчувствие като послание в една позната алегоричност.

Може би с вътрешен усет за уравнивяване на този подход Здравка Евтимова пише и „жестоки разкази“, в които грозната действителност потискащо възцарява своята сила. В „Моливи“ Василка убива Мето заради побоите, които изтърпява. Тя зашива моливи изправени вътре във възглавницата на мъжа си и когато той се просва на своето легло, избобжда очите си. В „Под крушата“ коларят Доно проявява изключителна жестокост към своята съпруга Века и прислужника Гърбото. При зверските побои Века пее и намира смелост да отреже опашката на любимия кон Лиско, а след това и да убие тиранина. Темата за насилието и деспотизма на мъжа в семейството възмушава писателката и тук жестоката развързка се стреми да удовлетвори чувството за справедливост у читателя. Натрупаната горчивина от тъмните краски на човешкото падение потресе и се запомня като отпечатък в съзнанието на възприемателя.

Съществуват и разкази, които постигат подобен ефект в активния диалог с литературната традиция като „Щъркелите на Лазар“ (Евтимова 1994а). В това произведение Димитър измъква заплатата на Симка, съпругата си, обича да пръска пари и да се големее. Спечелва със своя съсед Лазар и го изгонва от дома му. Симка е бездетна и вярва, че ако сложи гнездо за щъркели в тяхната къща, ще се появи и дете в семейството. Прибира един щъркел в килера, но в изблик на сляпа ярост и омраза Димитър одушава птицата. Междувременно Симка съобщава радостната вест, че ще се появи скоро свидната рожба. Творбата може да бъде сравнена единствено с „Нане Стоичковата върба“ на Елин Пелин по силата на изображение на българската убогост, на изключителната жестокост без никаква надежда за капчица човешчина.

Жестокостта е подчертана по няколко начина: първо чрез градация в реакциите на Димитър, водеща до все по-непоносима степен на отблъскване за читателя, второ в контраста между злия съпруг и послушната Симка, трето – чрез конфликта между мечтите и надеждите на Симка и липсата на дете, още в съдване на фолклорната представа за щъркела, който носи семейното щастие, и смазването ѝ в постъпките на Димитър. Междутекстовият диалог с традицията води до силно напрежение между настояще и минало, до зловеща актуализация и всебъдна повторителност на представените в литературна форма злина и убогост на българина.

Някои разкази са с особено, да го наречем, двойно кодиране на активен диалог с литературната традиция и едновременната ѝ дискредитация на различни равнища като „Утре в пет“, едно от най-добрите по-късни многопластови произведения, които сякаш превръщат разказването във форма. Сюжетът е посветен на темата за вътрешното опустошаване на душевността и неговите форми на „естетизация“. Главната героиня Мана живее отстранено от обществото, скрила се зад стените на богатия си дом. Тя е болезнено отчуждена от света, съществува в своите мании и страхове, изпитва особено отношение към белия цвят. Обича да се среща с хора със силно бял цвят на кожата и ги принуждава да се съблекат с помощта на бодигардовете си. Наслаждава се на белия цвят, за нея това е цветът на смъртта. Изтънченост, чувство за красота и в същото време префинена жестокост и разрушаване на личността.

Настъпва обратен ефект на деестетизация, парадоксално реализиращ се чрез механизмите на поетизацията. Читателят очаква стилизация на познатия мотив за белия цвят в духа на традицията като символ на красота, нравствена чистота и надежда. Традицията се преформатира, но не като пародия,

изкривяване, снизяване на формата, а като противоположна интерпретация на тематично равнище. С помощта на метафоричния стил на разказване се изгражда вторият план на внушението в търсен паралелизъм на знакови ситуации в сюжета. Осъществява се двупосочно едновременно сричане и изграждане на мотиви за белия цвят.

Персонализираното повествование много добре работи с подтекстовия потенциал на словото, отключен в метафоричния стил на разказване. Думите изграждат своите конотативни надстройки върху синтактичната връзка между знаците. Раждат се асоциации, разкрити през съзнанието на разказвача, като знакови проекции и във възприятието на читателя. Например сцената между разсъбличането на момчето и храненето от Мана на доберманите, пазители на богатия дом. Сравнението преминава в основателна асоциация между двете ситуации, за да се внуши жестокостта на Мана. Или хладнокръвното „елегантно“ одушаване на белия папагал и докосването на разсъблечения Боян от Мана, която се наслаждава на извивките на врата и белия цвят на кожата. „Бялото става истински бяло, когато животът си отива – прошепна Мана.“ Белият цвят се асоциира вече с болното, болничното, смъртта. Промислена сюжетност с улавяне на подводните значения и отместването на изказа към нереперентните смисли на думите. Такива сюжети имат отслабена регионална или национална определеност. Те се превръщат в послания, които акцентират върху психологията, привличат вниманието чрез стила и странните черти на героите или специфичната им съдба, придобиват универсално звучене.

Метафоричният стил на разказване подсилва също експресивната функция в повествованието и същевременно „предизвиква“ и апелативната функция, свързана с присъствието на имплицитния читател, ако използваме модела на Роман Якобсон. Възприемателят сякаш е въведен в наблюдението, извършването на описаните случки.

Здравка Евтимова притежава наистина много силна дарба за въобразяване на съдби и герои, но съществуват и сюжети в нейното творчество, които трудно биха могли да бъдат разчетени с традиционните представи за художествена правдоподобност на повествуването. Това са разкази-притчи и разкази антиутопии от последния сборник на български „Пернишки разкази“, в които фантазията на писателката се развихря с пълна сила. Наченките на тази линия може да се открият още в романа-антиутопия „Кръв от къртица“ (Евтимова 1994b), който доразвива фантастичния сюжет на разказа със същото заглавие. „Гранит“ и „Небе със студени луни“ са произведения, които избягват реалистичната социална мотивировка на сюжета и достигат до „чистата“ алегоричност на авторската притча.

„Гранит“ е странен разказ за хора камъни. Темата е силата на любовта, само че в антиутопийните проекции на един бъдещ свят, населен с безполови същества, които трябва да платят данък, за да се превърнат в хора, иначе стават камъни. „Шон се бе подвизавал като пясък и гранит“. Самият той е бил копач на камъни, но в един момент се превръща в гранит. Запазва само любовта си към Ея под формата на прекрасен рубин. В края на разказа се оказва, че влюбените в Ея камъни са отглеждани във ферма и крият прекрасни рубини, плод на тяхната любов към собственичката на фермата. Налице е удвояване на изненадата. Първо самият сюжет е необичаен с фантастичната ситуация, а след това е изпробван и похватът с изненадващата развръзка. Здравка Евтимова свободно проиграва жанровите конвенции на разказа.

В „Небе със студени луни“ Шан пее чудни песни, които сам измисля, влага душа в тях и изразява силни, завладяващи емоции, защото успява да изкаже най-съкровените човешки вълнения. Яков иска да достигне изкуството на Шан и да се ожени за момичето Ясма, което обича Шан. Яков жестоко подлага на мъчения Шан. Отнема му първо кларинета, обрича го на глад, размазва ръката му с брадва. Шон устоява и усвоява нотното писмо, продължава да създава своето изкуство. Оженва се за Ясма, а тя пее неговите песни на сина им. Жестока приказка, наподобяваща с някои елементи библейската образност, и в същото време универсално звучене на художествения замисъл.

„Васил“ е един от десетте разказа, наградени в конкурса за къс разказ от цял свят на радио BBC, Лондон (2005). Това е антиутопия за един бъдещ свят, в който хората не могат да умират, а са задължени да се регенерират многократно. Съществуват автомати за интимни контакти, кабинки за регениране, наречени „кабинки за смърт“, в две категории – лукс и от стандартен тип. За елита е построена лаборатория за възкресяване. Истинска смърт не съществува, истинска любов също. Васил се влюбва в Сева, създават свое дете, въпреки преследванията в един програмиран свят, който отнема и убива детето. Накрая Васил решава да промени процеса на регенерация с излагането на необходимата кръвна

плазма на слънчева светлина, вследствие на което се образува рог на гърдите му, с който може да убива хора. Разказът използва познатия похват на отворения финал, с който читателят може да довърши историята. Но каква фантазия е необходима на читателя, за да въобрази тази надничаша от бъдещето съдба? Здравка Евтимова може би знае, защото от другата страна на страницата реве океанът.

ЛИТЕРАТУРА

- Евтимова 1984:** Евтимова, Здр. Разкази срещу тъга. София: Народна младеж, 1984. // **Evtimova 1984:** Evtimova, Zdr. Razkazi sreshtu taga. Sofiya: Narodna mladezh, 1984.
- Евтимова 1989:** Евтимова, Здр. Разкази за приятели. София: Народна младеж, 1989. // **Evtimova 1989:** Evtimova, Zdr. Razkazi za priyateli. Sofiya: Narodna mladezh, 1989.
- Евтимова 1990:** Евтимова, Здр. Разкази от сол. Пловдив: Христо Данов, 1990. // **Evtimova 1990:** Evtimova, Zdr. Razkazi ot sol. Plovdiv: Hristo Danov, 1990.
- Евтимова 1994а:** Евтимова, Здр. Сълза за десет цента. София: Слънце, 1994. // **Evtimova 1994а:** Evtimova, Zdr. Salza za deset tsenta. Sofiya: Slantse, 1994.
- Евтимова 1994б:** Евтимова, Здр. Кръв от къртица, Пловдив: Жанет '45, 1994. // **Evtimova 1994б:** Evtimova, Zdr. Krav ot kartitsa, Plovdiv: Zhanet '45, 1994.
- Евтимова 2013:** Евтимова, Здр. Пернишки разкази. София: Жанет 45, 2013. // **Evtimova 1994б:** Evtimova, Zdr. Krav ot kartitsa, Plovdiv: Zhanet '45, 1994.
- Евтимова 2016:** Евтимова, Здр. Една и съща река. София: Жанет 45, 2015. // **Evtimova 2016:** Evtimova, Zdr. Edna i sashta reka. Sofiya: Zhanet 45, 2015.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Да поставиш дявола на колене 2013:** Да поставиш дявола на колене. Писането на проза като занаят и живот. (Съст. Ч. Бакстър и П. Търти). Сиела, 2013. // **Da postavish dyavola na kolene 2013:** Da postavish dyavola na kolene. Pisaneto na proza kato zanayat i zhivot. (Sast. Ch. Bakstar i P. Tarti). Siela, 2013.
- Женет 1998:** Женет, Ж. Фигури. В 2-х тома. Москва: Изд. им. Сабашниковых, 1998. // **Zhenet 1998:** Zhenet, Zh. Figur. V 2-h tomah. Moskva: Izd. im. Sabashnikovh, 1998.
- Тодоров 2009:** Тодоров, Цв. Въведение във фантастичната литература. Сема РШ, 2009. // **Todorov 2009:** Todorov, Ts. Vavedenie vav fantastichnata literatura. Sema RSh, 2009.
- Шмид 2003:** Шмид, В. Нарратология. Москва: Языки славянской культуры, 2003. // **Shmid 2003:** Shmid, V. Narratologiya. Moskva: Yazyki slavyanskoy kulytur, 2003.